

ОТ РАЗБОЙНИКА АМИШ ОТ „ЗАПИСКИ ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“ ДО КЪРДЖИ ОСМАН ОТ
РЕЦЕНЗИЯТА НА ВАЗОВАТА ДРАМА „РУСКА“, ИЛИ
ЗА НАЦИОНАЛНИЯ ОБРАЗ НА ТУРЧИНА У ЗАХАРИ СТОЯНОВ

Тодорка Михалева, Стефан Йорданов

FROM THE BRIGAND AMISH IN „NOTES ON THE
BULGARIAN UPRISINGS“ TO THE KİRCİ OSMAN IN THE
REVIEW OF VAZOV'S DRAMATIC WORK „RUSKA“,
OR ABOUT THE NATIONAL IMAGE OF THE TURK AS PRESENTED BY
ZAHARI STOYANOV

Todorka Mihaleva, Stefan Yordanov

Abstract: *The article discusses the attitude of the great Bulgarian revolutionary and writer Zahari Stoyanov towards the Turks in his narration about one of the most dramatic and tragic periods in Bulgarian history, the April Uprising of 1876, as well as in his works in the field of publicism after the Liberation. In spite of his own suffering in the Turkish prisons in Troyan and Lovech, he did not turn into a xenophobe and was able to deliver an objective image of the Turkish people. In the article is developed the idea that for Zahari Stoyanov the concrete perpetrators of the atrocities during the bloody crushing of the April Uprising of 1876 were mostly the Ottoman government and the so-called bashi-bazouks, so it was not just to cast the blame on the whole Turkish people. Along with the description of the repressions and tortures to which Bulgarian people as a whole and he personally were put following the end of the uprising, Zahari Stoyanov describes some outstanding images of Turks, highly estimating their positive features. This very truthful image of the Turks was not a result of certain abstract affection towards the Turkish people, but rather because of love to humanity, which brings closer the people of different nationalities. At the same time he does not save his own compatriots their weaknesses and even disgrace not because he is not a patriot but namely because he loves his nationality. And after the Liberation the revolutionary, so much suffered in the Turkish prisons, in his works in the field of publicism became a defender of some Turkish people against the appropriation of their estates through judicial frauds. Here lies the moral strength of Zahari Stoyanov and the whole Bulgarian people – and that strength redeems the guilt and disgrace of some of its dishonourable representatives. Therefore, the great Bulgarian revolutionary manifest himself to be a great humanist as well – he personifies humanism which enables the two neighboring people to cure the heavy traumas of the past.*

Key words: *Zahari Stoyanov, April Uprising of 1876, Turkish people.*

Турция е непосредственият съсед на България откъм юг, а Османската империя, неин предшественик, владее за изключително продължителен период българските земи. Затова е съвсем естествено в България да има постоянен интерес към нейния южен съсед – и поради социално-икономически причини, и поради причини, свързани с чисто научния интерес към историческото минало на Османската империя, на българските земи в рамките на тая империя, и на взаимоотношенията между освободената през 1878 г. българска държава и Турция от ново и най-ново време. Затова не е случайно, че сред професионалните български историци и сред филолозите през годините се оформя голяма група специалисти по турска филология, османисти и изследователи на историята на българския народ през периода XV–XIX век – автори от различни генерации и с различен натюрел. Изключително приносните им изследвания се вписват интегрално и авторитетно сред изследванията по така указаните научни области в световната наука. Достатъчно е да илюстрираме казаното с позоваване върху многостранното и вдъхновено творческо наследство на Вера Мутафчиева. Този пример сме в състояние да детайлизираме благодарение на една обстойна студия на професор Красимира Мутафова [вж. **Мутафова, К.** 2018, с. 123–142]. На свой ред, позоваването на този пример чрез въпросната студия показва юбиляра, професор Мутафова, не само като изследовател със значими приноси, но и като учен, изявяващ в изследванията си следовническо преклонение спрямо предшестващите изследователи. Ето защо радващо е, че именно такова следовническо преклонение спрямо любимия преподавател, както и уважението и колегиалното съпричастие към нейното научно творчество на нейни „акрани“ от същата генерация или по-възрастни нейни колеги, са генерирани сборник изследвания в чест на 60-годишнината ѝ – сборник, събрал изследвания на плеяда бележити наши и чуждестранни изследователи. За нас е чест да се присъединим към тях със скромното си проучване, водени от същите чувства – на следовническо преклонение и на уважение и колегиално съпричастие към юбиляра, учителя и колегата професор Красимира Мутафова.

* * *

Събитията и историческите личности, върху които ще се спрем, са добре известни. През 1876 г. в българските земи избухва т.нар. Априлско въстание, като в него дейно участие взема Захари Стоянов, който оцелява след погрома му. През 1878 г. в резултат от Руско-турската война от 1877–1878 г. се появява нова държава, Княжество България, а през 1885 г. с дейното участие и на Захари Стоянов Княжество България се съединява с автономната област Румелия. През този период и до смъртта си през 1889 г. Захари Стоянов е политик, писател и журналист и оставя творчество, което с оглед краткия период на създаването му е наистина огромно. Сред това огромно творческо наследство несъмнено в най-голяма степен се отличава тритомникът „Записки по българските въстания“,

но останалите му книги и обемната му журналистическа продукция са също така дело на вдъхновено, талантливо перо.

Една специфика на указаното време и на творчеството на Захари Стоянов ни се иска непременно да отбележим, представяйки я чрез формулирането ѝ от един талантлив български есеист, Ефрем Каранфилов. „Както при всички ренесансови епохи, така и при нашето Възраждане изобщо пораства ролята и значението на човешката личност – пише Ефрем Каранфилов. – Никъде този процес не е така ярко изразен, както в творбата [„Записки по българските въстания“] на Захари Стоянов. При него личността е, която дава реалност не само на мислите и чувствата, но на идеите. И не случайно Захари Стоянов именно цитира една от най-хубавите мисли на Хайнрих Хайне: „Всеки човек е Вселена, която се ражда и умира с него. Историята на всяко съществуване има своя интерес...“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 170].

Ефрем Каранфилов има безспорни основания да подчертае тази особеност на творчеството на Захари Стоянов. Оказал се във вихъра на значими исторически събития, стремящ се да ги опише, едновременно с това Захари Стоянов разгръща описания живи, задълбочени, психологически проникновени и на личностите – селяни, занаятчии, свещеници, учители и възрожденски културни дейци, които са двигателят на тези събития. Както вече имахме възможност да отбележим в една наша скорошна публикация, в „Записките...“, пък и в другите си произведения той привлича тази мисъл на Хайне преди всичко като историк [Михалева, Т., Йорданов, С. 2018, с. 666–667]. Но с пълно право към това ни наблюдение може да се допълни, че действително, също като в приетата като ръководно начало мисъл на Хайне, Захари Стоянов се взира в душевния свят на всяка една личност, търсейки да я види чрез мястото ѝ в историческите събития и заедно с това – да види историческите събития чрез многообразния личностен колорит в тях, описан с психологическа вещина и хуманизъм. В произведенията си Захари Стоянов обрисова плеяда от личности, взели участие във въстанията от 1875 и 1876 г. и в събитията след Освобождението. Това, на което ще се спрем в настоящото изложение, е фактът, че другият полюс – „поробителят“, както е окачествяван турският народ в някои публицистични произведения на епохата, не е представен от Захари Стоянов чрез едноцветни черни краски, не е натоварен само с негативизъм, не е изобразен в обобщен безличностен образ на насилника а и по отношение на него е разгърната галерия от образи, описани без „вековната злоба на роба“, а реалистично и с присъщия му хуманизъм.

Във връзка с последното – към настоящото изследване ни подбуди и едно твърдение на поета Атанас Далчев, според когото Йордан Йовков е описал с уважение образи на турци, докато Иван Вазов и Захари Стоянов не могли да направят това заради близостта до епохата на робството [Далчев, А. 2014, с. 131]. Освен невярно отразената идейно-мотивационна нагласа на двамата

големи автори към турците – като народ и като отделни личности, прави впечатление в твърдението на Атанас Далчев и чисто фактологическата неточност, за което ще приведем отделни примери¹. Робството си е робство – нека го кажем и метафорично, и като оценка за социално-икономическото положение за огромната маса от българския народ, и то не е могло да не създаде климат на отчуждение между двата, живеещи рамо до рамо народа – отчуждение, преминаващо при отделни битови епизоди и при отделни моменти в историческото развитие до остро противостояние между тях, генерирайки господарска надменност у турците и „вековната злоба на роба“ у българите². Захари Стоянов познава добре социално-психологическия климат на това противостояние и ако заявяваме, че в доста случаи той е описал в своите произведения образи на турци съвсем не с неприязън, както произтича от есеистичния текст на Атанас Далчев, а с добре доловимо или изрично изявено уважение, то това не означава, че изключително наблюдателният и правдив Летописец си е затворил очите и за черните страници от взаимоотношенията между двата народа. „Най-много наруших аз всякакви благоприличия и правила – пише той в Предисловието на „Записките...“, – когато описвам делата на гнусния предател; а като дойда в Батак, Перуцица и пр., когато ви въведа в окървавените храмове на тия две исторически селца, там не искайте вече от разказвача никаква сметка. Думите: поганец, варварин, зляр, кръвопиец и пр., които не звънтят твърде благоприятно и на моето ухо, неволно се изтърваха изпод перото ми“ [Стоянов, З. 1996, с. 25]. Единствено човек с голямо душевно благородство и с проникновен поглед към същината на събитията и на човешките характери може да избегне погрешното отъждествяване на целия турски народ с поганците, варварите, зверовете и кръвопийците от тези зловещи погроми над българските селища при потушаването на Априлското въстание. Впрочем, в това се

¹ Напълно различна е оценката за отношението на Захари Стоянов към турците у българския есеист Ефрем Каранфилов. „Двама български белетристи са създали най-хубавите образи на турци в литературата ни. И двамата са от Котленския край“ – пише той, имайки предвид Захари Стоянов и Йордан Йовков [Каранфилов, Е. 1979, с. 223].

² Това положение на нещата не е могло да не получи отражение в литературата. Росица Градева по отношение на негативния образ на турчина в българската литература от XVIII век: „През XVIII в., и особено към неговия край, книжовници като Паисий обобщават образа на чужденец/чуждоверец, натоварвайки го с черти, които той и досега носи в българската литература, както и в голямата част от историческата книжнина. В същото време, макар и на най-ниско битово ниво, се изграждат отношения на взаимопомощ, на добросъседство и дори приятелство, които обаче при всяко сътресение, с които е пълен животът в този регион, лесно могат да се забравят, дори да се взривят под влияние на вековно изгражданите бариери между двете общности от страна на религиозните авторитети и на мюсюлмани, и на християни. Още повече за такова латентно недоверие между общностите допринасят годините на открито въоръжено противопоставяне, което неизбежно съпровожда борбите за национално освобождение“ [Градева, Турците в българската книжнина..., pass.].

състои моралната сила на бележития възрожденски деец и строител на нова България след Освобождението. Той е изпитал всички неприятни последици от господарското поведение на турците в епохата преди Освобождението и е бил свидетел на репресиите при потушаването на Априлското въстание, но **това не поражда у него ксенофобско отношение към турците и не води до стандартизирането на образа на турчина**. Напротив, у него турците са интересен конгломерат от личности, които описва с познаване и уважение, с осъдителни оценки за техните отрицателни качества и с респект, дори възхищение към изявени от тях положителни качества или личностен натюрел. Обективният анализ на най-важното произведение на Захари Стоянов, „Записките...“, изрично отбелязва това:

„Тая книга е тогавашна България – нейната земя, нейните хора, битът ѝ, устремът ѝ към свобода, величието ѝ, тъмните ѝ страни – пише **Веселин Андреев** [1983, с. 9; подч. наше, Т.М., Ст.Й.]. – Една невероятно богата и пъстра галерия от живи образи – скулптирани или нахвърляни с няколко щриха, – които правят зримо понятието народ. Ние не само **узнаваме**, просто виждаме живота, обичаите, мисленето, характера на българина от онова време. До голяма степен и на турците – агите, башибозука, простия народ.“

Подобно на основните си колективни и индивидуални образи на българи Захари Стоянов е представил и турския народ също така пълнокръвно, както точно категоризира това Веселин Андреев – не като безлика единна маса, а като живи, „скулптирани“ образи на хора от различните социални прослойки – „агите“, башибозука, простия народ. В настоящото изложение си поставяме скромната цел не да разгърнем всички страници, в които той описва турския народ, а да илюстрираме с някои по-характерни примери отношението на един български революционер към този народ, който заради етно-конфесионалната и етно-лингвистична суперстратификация е заемал в Османската империя позицията на крепител на нейното господство. При това, подхващайки тази тема, в нас живее вътрешната боязън, че се заемаме с тема, анализирана в основните ѝ аспекти, тъй като вече се разполага с една нейна задълбочена трактовка от страна на българския есеист Ефрем Каранфилов, а като цяло образът на турчина друговедец в българската литература е обект на редица изследвания³.

³ Вж. например очерка му, посветен на образа на турците в „Записки по българските въстания“, най-вече образа на турчина бабаит: **Каранфилов, Е.** 1979, с. 223–229. Вж. измежду изследванията върху тази тематика например: **Василева, М.** 2010, с. 27–32 (Параграф 5.1.1., „Образът на турчина в българската литература“); **Врина-Николов, Образът на „турчина“ в българската проза...**; **Шивачев, Р.** 1999, с. 84–92 (публикация на българския вариант на статията на д-р Кр. Кръстев „Изображаване на мюсюлманите в българската поезия“ (Научен архив на Българската академия на науките), писана на български, руски и френски език, но с обнародван единствено варианта на френски език, август–септември 1917 г., в-к „L’Echo de Bulgarie”), и др.

* * *

Турците в техния господарски бит и нрави и в отношението им към раята:

С господарското самочувствие на турците, пронизващо не само „агите“, но и простия народ, Захари Стоянов се среща още в началото на своя дълъг път от овчарския живот към битието на революционер. Пътувайки към Варна и Русе, той се стреми да избягва срещите с турци, защото се страхува от техните господарски своеволия, спрямо които е напълно незащитен. И независимо колко сериозно е положението, в което при такива срещи е изпаднал, той го описва с чувство на самоирония и беззлобно; при една от тези срещи го спасява едно „щастливо хрумване“ – отскубва се от преследвачите си, турчетата от село Писанец, погнали го без видима причина, „заслепявайки“ ги с вихрушката, вдигната от босите му нозе по прашния път [Стоянов, З. 1996, с. 53–54]. Със същото чувство на самоирония са описани и някои други срещи с турци – например срещата му със стария турчин от Русе, който търпеливо отговаря на причудливите въпроси на бъдещия си наемен работник, но когото не успява да изтърпи, смяян от неизтощимото му любопитство и незачитане на установената йерархия между господар и подчинен [Стоянов, З. 1996, с. 56–57]. Редом с това, още в тези първи редове, описващи установяването му в Русе, тогавашния Русчук, той описва и някои положителни страни в манталитета на турците, причудливо съчетаващи се с господарското им самочувствие. Така, когато пристига в Русе, не търси подслон за почивка по българските кафенета, тъй като „на никое българско кафене човек ... бос и окъсан, не можеше да седне редом с другите посетители“, а в турските кафенета, защото в тях турците „даже по-голямо предпочитание са готови да оказат на един беден рая, отколкото на добре облечения, когото презират още, че ходи от тях по-салтанатлия“ [Стоянов, З. 1996, с. 56].

В Русе друга паметна среща на З. Стоянов с турците е срещата му с представител на тогавашната турска интелигенция (улема) – с директора на Митхад-пашовото училище (Ислахане) в Русчук. Захвърлил живота като овчар в родния край, З. Стоянов сякаш е готов дори да започне обучение в прочутото училище. И си позволява нечуваната за тогавашните времена дързост да говори твърде свободно с надменно гледащия го от прозореца високопоставен турски чиновник и дори да го пита за училището в Букурещ. „Забележете, че в това време Букурещ беше страшилище за всичките турци – обяснява З. Стоянов, – че две години не бяха се изминали още от онова време, когато русчукският затвор се пълнеше с комити, в числото на които беше и Стефан Караджата.“ Поради неговия „овчарски серсемлик“ той в момента на разговора не схванал с какво толкова е докачил големеца, който го прогонил „като си стисна и двата юмруци“ [Стоянов, З. 1996, с. 55]. По-късно под влияние на своята нова среда от по-будни младежи З. Стоянов си изяснява опасността, която го е застраша-

вала, включително заради предизвикателното му сравняване на училището в Русе с онова в Букурещ, и разбира как го спасява това, че поведението му било отдадено на неговия „овчарски серсемлик“.

Имащите господарско самочувствие горди османлии не били в състояние „с тяхната си къпопавщина“ да си направят сами обичаните от тях пискюллия чанта, бели навуша и черни върви, считани за символ на юначество и бабаитлък, и „понякога убивали даже българина само и само да му вземат улията и белите навуша“ [Стоянов, З. 1996, с. 41–42]. Горделивите турци са представени като пренебрегващи занаятчийската дейност, но претендиращи да се ползват от произведенията ѝ за сметка на раята, много често разбойнически безвъзмездно, но понякога и заплащайки за един чифт бели навуша чрез отстрелването на диви свине из Балкана, както Захари Стоянов бил чувал това за „камчийските турци“.

Освен като господари салтанатлии, турците са представени и чрез някои характеристики на техния бит и обичаи – не чрез нарочно, почти етнографско описание, но с наблюдателно око, уловило както тези характеристики, така и българската представа за тях. Турците са ревниви; З. Стоянов разкрива тази страна от характера им чрез два любопитни епизода. В първия от тях един „прочут кавалджия“ бил принуден да бяга от едно турско село, защото с кавала си привличал „белоликите кадъни“ и ревнивите турци се закатали да го убият за това му музикално майсторство [Стоянов, З. 1996, с. 42]. В друг случай любовчийска компания „турски чапкъни“ тъкмо започнала гуляй заедно с отвлечената от тях „развратна кадъна“, когато други турски чапкъни ги нападнали, като „викове и отчаяни псувни се носели от двете страни“, „вратата се сечеха с брадви, куришумите запищяха“ З. Стоянов заключава: „Подобни сцени не са рядкост между турците, в които тия се сечат един другото като зеле“ [Стоянов, З. 1996, с. 53]. Лесно запалими любовчии, бранещи любовните си завоевания с ками, бихме казали, испанците на Балканите, така ги описва Захари Стоянов, но изрично отбелязва – това не са обикновените турци, това са турски чапкъни, представени като развратени бохеми.

Още от тези първи описания на представители на господстващата народност в империята се вижда, че Захари Стоянов добре познава манталитета им. Това познание му е било в помощ при трудностите и опасностите, които животът в Османската империя е носел твърде често, като едновременно се вижда, че ги е опознавал постепенно, но с аналитичен поглед при всяка среща с тях. Това познание се оказва особено необходимо, когато той се вижда изправен срещу господстващата народност в империята след началото на Априлското въстание от 1876 г., особено по време на неговия разгром.

След засадата, устроена от башибозуците и дядо Вълчо в Троянския Балкан на групата бунтовници начело с Георги Бенковски, Захари Стоянов успява да се спаси. Няколко денонощия се скита из Тетевенско и Троянско. Предаден

на турските запии в околността на Грънчарски колиби от един селянин, Захари Стоянов е отведен в затвора в Троян.

„Дял ден, дордето мръкна, башибозук не остана, който да не надникне през прозорчето и да не излее своя зехир [отрова] отгоря ми. Едни си вадеха ножовете до половина и показваха тяхното намазано с дървено масло острило, като прибавляваха в същото време, че тая нощ моята глава ще да се търкаля по пясъка на ближната река Осма; втори ме псуваха на кръст, на вяра, на народност и на всичко свято за човека; трети решаваха по кой начин ще да бъде заклан и на какво ще да ми се употреби главата“ [Стоянов, З. 1996, с. 565]. Така започва разказът на Захари Стоянов за жестокостите, на които е бил подложен от башибозука, озверен от религиозен фанатизъм. Но дори и в тази социална прослойка на турския народ, в момент, когато е настървена и озверена спрямо бунтовниците гяури, се чуват призови за адамлък, за човещина. *„Безпристрастието го изисква обаче да забележа – пише по-нататък Захари Стоянов, – че и измежду тия свирепи хора се намираха човеколюбиви души, които се съжаливаха върху ми. Тия се възмущаваха от постъпките на своите едновеци и другари, казваха, че и аз съм човек като тях, че и мене е майка родила, може би да съм най-невинният човек, а съдбата се е подиграла с мене; говореха ми да се не боя, защото падишахът баща не е жаден за невинна кръв, разпитваха ме за майка и баща, а най-последно ми подаваха великодушно своите тютюневи кесии, за да се запозная с тях. А щом аз почнах да говоря на техен език и да си разправам хала, то помежду ни се завързваше по-голямо съчувствие“* [Стоянов, З. 1996, с. 566]. Тези хора дори го окачествяват като един от невинно пострадалите сиромаси, вкарани от друго „в крив път“. При това, искрени и в омразата, и в съпричастието, те не лицемерят. *„Освен че нямаше защо, от една страна, от друга – вярно е това, че турците никак не ласкаят. Тяхната брадва не е с две острила. Тия са жестоки, свирепи кръвопийци, но никой няма си изкриви устата да ги нарича подли. Разбира се, че от това правило аз изключвам деморализираните ефендета, които не държат рамазан и които са се поевропейчили“* [Стоянов, З. 1996, с. 566].

Този епизод е много показателен. Настървени до жестокост срещу враговете – бунтовници, доскорощна рая, посегнала на тяхната царщина и тяхното господарско положение, все пак башибозуците пазят в себе си капчица добрина.

Друга страна на господарското поведение на турците се разкрива в хода на същите патила на Захари Стоянов след залавянето му. По пътя към Търново конвойт със Захари Стоянов решава да пренощува в българската махала Балван. Понеже изгладнелите запии не харесват храната в търновските ханове, която била постна, още преди да влязат в Балван, те изпращат поръчител със специални указания как да бъде приготвена гощавката. Описвайки доста подробно кулинарните салтанати на турските полицаи, Захари Стоянов разкрива една неидилична страна от всекидневието на българското село – неговото ограбва-

не – от най-низшия до най-висшия пазител на официалния ред в турската държава. Самото идване на конвоя нарушава целия трудов ритъм на селската работа. Защото някои от мъжете са изпратени на караул извън селото, други – оставени да охраняват затворниците и да вършат всякаква работа, докато господарите пируват с часове. Тук турците се саморазкриват като лакоми, мързеливи и цинични господари. Показателна в това отношение е забележката на единия от тях, че не те трябвало да се грижат за гяурската стока. *„А като се ослушаи в разговора им, ще да си съставиш понятие, че турското царство е небесна империя. Какви хвалби, каква гордост и самонадеяност от страна на най-долните агенти на това царство, които получаваха по 70 гроша на месец, не редовно!“* [Стоянов, З. 1996, с. 661–662]. И въпреки че външно З. Стоянов се стреми да бъде смирен и нищожен пред тези, от които зависи живота му, той им се надсмива вътрешно, защото разбира, че тяхното господарско високомерие се опира само на миналото величие, че тяхното настояще е едно обикновено негеройно живуркане на гърба на производителните сили в загиващата империя.

В разказа си за разпитите в Троянския конак Захари Стоянов разкрива замисъла на турските управници – те трябва да скрият от европейските правителства истинската същност на току-що потушеното Априлско въстание, да представят въстаниците като подлъгани, поради своята доверчивост, от *„черния враг на османлиите, кара москов гяуру“*. За целта при разпитите те се стремели да измъкнат възможно повече показания именно в този дух, представящи въстанието като инспирирано от външни сили. От друга страна, част от башибозука искрено е вярвал, че мирната рая не е могла да се реши на въоръжени действия без външно инспириране и подкрепа.

В стаята за разпит в троянския конак между другите аги присъства и колоритно описаната от Захари Стоянов особа на един ходжа, Хюсеин ефенди от Анадола. Ходжата е единственият, който няма хладно оръжие, неговото оръжие е „мирно“ или както казва Захари Стоянов: *„... [той] притежаваше друг род украшения. Бялата му чалма не се виждаше от цвете, най-много тъмночервена люлека. За да не увехне тая последната, практическият ходжа напълнил едно бяло стъкленице от 50 драма, ракиено, с вода, в което беше турил цветето, а после го пъхнал в чалмата си отпред, така щото той приличаше на персийски шах“* [Стоянов, З. 1996, с. 568]. Вероятно Захари Стоянов чрез така нарисувания портрет иска да загатне за някои черти от характера на този човек, който ще играе една от най-важните роли в твърде несигурното му настояще на заподозрян от турското следствие. Може би ходжата е човек с не особено кръвожадна натура, щом е обкичен с цвете като цветарски магазин, по образното охарактеризиране на Ефрем Каранфилов, може би е суетен, но може би той също – като духовно лице – да е по-милостив и великодушен. И като че ли действително е така, в началото ходжата разпитва затворника с известно бащинско отношение. Но всъщност и ходжата не прави

изключение от общата картина. Понеже З. Стоянов не дал никакви сведения дори и след жестокия побой, от който го спасява троянският мюдюрин, тогава се предприема друга мярка за натиск – решено е, така че и той да го знае, че ще го екзекутират. „*Аз помислих, че това може да бъде заешка топурдия, само за сплашване, но като си въобразих кои са времената, че нов султан се е качил на престола, че цял Троян да се изколи, пак никой няма да отговаря, а, от друга страна, настояването на мюдюра и на ходжата да почакаат до утре със закалването ми – напълно повярвах, че душицата може да отиде*“ [Стоянов, З. 1996, с. 573]. Психологическият натиск на сплашване, проведен от опитното и коварно турско следствие, е осъществен чрез ужасяващи закани, следващи една след друга. Най-напред уж разсеяният башибозук Делия се връща да намаже ножа си с масло; разговарят се най-хладнокръвно пред затворника как да го заколят, а пък ходжата непрекъснато се застъпва за клетника. Може би този епизод е един от най-страшните не само в нашата, но и в световната литература. Тук е показана цялата беззащитност на човека, когато е обграден от хищници, които искат да го разкъсат. В такива ситуации не може да има прояви на смелост. Тук човекът стои на най-долното стъпало на своето нещастие. За да се спаси, Захари Стоянов започва да се моли:

„... аз стиснах с две ръце джубето на ходжата и му казах такива думи, които до тая час не бях говорил ни на баща си. Молби, обещания и други род унижения бяха в изобилие... Най-после според мене ходжата беше покъртен, сполучих да възбудя в него османско честолубие.

– Хасан ага, харижи на мен тоя гяурджик – каза той. – Аз ти се обещавам, че тая нощ, най-много до утре, той ще да каже всичко на мене. В противен случай аз сам ще да му отрежа главата“ [Стоянов, З. 1996, с. 574].

Тези думи на ходжата разкриват истинския му нрав на жесток господар, което окичената с люлека чалма не прикрива. Но пък има и нещо двойствено в неговото поведение, което усеща и самият Захари Стоянов, защото твърди, че ходжата и мюдюринът като външни турци, родом от Анадола, не били толкова зли спрямо българите, както местните турци, а даже ги определя и като наивни. Всъщност поведението на ходжата спрямо Захари Стоянов е интересна комбинация от хитрост и простодушие и като че ли между двамата има известна характерологична прилика.

След епизода, разиграл се на брега на р. Осъм, когато животът на Захари Стоянов виси на косъм, ходжата, макар да го успокоява, че положението му се подобрява, отново го разпитва, доверявайки му като на приятел: „*Най-много ги е гняв агите, че наздраво са уверени в твоя дърт комитаджилък, а ти говориш противното, па и от друго място не могат да те хванат. – прибави той. – На същото мнение съм и аз, т.е. като две и две четири съм уверен, че ти си от сърцето на комитите. Ако беше чист човек и верен рая, то защо не отиде в някой град, ами остави питомното и тръгна да дириши дивото по*

гората?“ [Стоянов, З. 1996, с. 577]. Тактиката на турското следствие е ясна: след като са стигнали до крайности, да накарат Захари Стоянов да направи признание – волно или неволно – чрез по-човешките обноси на ходжата, който го навестява и му дава някаква яснота на положението. Благоприятното стечение на някои обстоятелства, но също и съзнателното придържане на З. Стоянов към първоначалния план – да се представя за незначителен човек, колкото му помагат, толкова му и навреждат, защото поради неизясненото си положение той буквално преминава през затворите не само в Северна, но и в Южна България.

Всъщност в поведението на башибозука, и когато го залавя, и по време на разпита в троянския конак, няма нещо специфично турско. Насилието няма национален характер, няма и безкраен ред от форми в изявата си, и в своя жив, психологически проникновен разказ българският революционер описва конкретно-историческите му прояви при потушаването на въстанието. Но ако все пак има нещо специфично турско в извършеното в крайни, изключително жестоки форми насилие, то е в изразеното от башибозука противоположено на конфесионална основа – Захари Стоянов е обиждан и заради различната религиозна принадлежност, евентуалният политически инспиратор на въстанието в очите на башибозука е конфесионално различният външнополитически враг на империята, а колоритният ходжа от Анадола е активен организатор на следствието в троянския конак и т.н. Но, както видяхме, дори и настървеният да коли „московските гяури“ башибозук пази частици човештина. Друг е въпросът какъв е съставът на социалната категория башибозук и доколко тя съответства на целия турски народ. Това е въпрос, на който въз основа на писаното от Захари Стоянов не може да се даде отговор, но изглежда че в хода на тези събития турската власт вероятно е успяла да събуди у огромна част от мохамеданските си поданици господарско озлобление срещу бунтуващите се.

Притеснителното в случая е не поведението на воюващите с въстаниците турци – аги и башибозук, а поведението на част от българското население. Неудобна тема, но за чест на българските изследователи, тя не е заобиколена. Не я заобикаля и Захари Стоянов, по време на потушаването на въстанието той е направо стъписан от сблъсъка с жестокостта на българи срещу българи в хода на тези събития – българи, които участват в гоненията на българските въстаници дори по-настървено от башибозука, най-характерният пример за което е Петко от с. Грънчарски колиби [вж. Стоянов, З. 1996, с. 538–539, 549–550]. Във връзка с това отново ще си послужим с анализа на Ефрем Каранфилов; няма нужда да се опитваме да анализираме тук този въпрос, който, впрочем, заслужава детайлен социално-психологически и историко-социологически анализ. У Ефрем Каранфилов той е очертан лаконично, но задълбочено:

„Захари Стоянов, летописецът на Априлското въстание, показва не само жестокостта, кръвожадността, просташката свирепост на турците, и особено на башибозука, но в своя стремеж към истината е нарисувал такива портрети

на турци, които превъзхождат в нравствено отношение много българи. Особено това проличава след залавянето на Захари Стоянов от троянските колибари и предаването му в ръцете на турските власти. Ние виждаме как някои турци не могат дори да разберат робската психика на някои български селяни, които желаят да се покажат толкова подло жестоки към тези, които са тръгнали на смърт за тяхното добро. „Не можахте ли да изгорите вътре, кучета проклетни! – се обажда към българските революционери българинът Пенчо. – Цели три дена ме оставихте от работа, докато ви вкарам в примката!“

А турчинът Мустафа чауш говори другояче: „Той лош или добър, ваш брат се счита. Заблуден и излъган, но за ваше добро излезе да се труди. Затова трябва да го прегледате...“⁴

Ефрем Каранфилов е привел само думите на Мустан чауш, без да прибави и думите на „домовладиката“, комуто той заповядва да се погрижат за заловения бунтовник, в случая самия Захари Стоянов. Думите на въпросния домовладика също демонстрират доколко заради страха да не пострада „гечинмека“ им редица българи заемат недостойната позиция на по-големи врагове на бунтовниците от турските башибозуци. Ето думите на домовладиката, с които той се опитва да възрази на Мустан чауш:

„Не го струваме кабул, ефенди, [...] да считате един царски душманин за наш цар и приятел! Ние мразиме комитите десят пъти повече, отколкото вие, турците“ [Стоянов, З. 1996, с. 549].

Турското юначество и турският бабаит, този „рицар на тогавашното време“:

С образи на турци, описани лаконично, но въпреки това запомнящи се, Захари Стоянов ни среща и по време на самия разгар на Априлското въстание. След празничното обявяване на бунта в Панагюрище на 22 април 1876 г. Хвърковатата чета на Бенковски, с която тръгва и той, започва своята обиколка по селата Петрич, Еледжик, Сестримо и Белово като част от стратегическия замисъл на въстанието и за повдигане духа на тамошното население. Понеже Белово е важен пощенски и железопътен пункт, бунтовниците прекъсват телеграфа и развалят няколко моста по жп линията. Ала се сблъскват и с решимостта на турските заптии, охраняващи Беловската станция, които първоначално били поканени да се предадат доброволно. Едва след като отказали, Бенковски заповядал станцията да бъде изгорена и заптиите избити. Захари Стоянов разказва за избиването им, което става пред очите му – той вижда огъня от пушките на неговите другари (вероятно и той самият стреля), насочен

⁴ Каранфилов, Е. 1979, с. 223–224. Съпоставените от Ефрем Каранфилов епизоди от разказа на „Записки по българските въстания“: Стоянов, З. 1996, с. 641; с. 549. В книгата на Ефрем Каранфилов е допусната грешка, въпросният чауш се казва не Мустафа, а Мустан.

към зданието, в което са се залостили отказалите да се предадат на Бенковски. „Заптите бидоха избити; но юначеството не оставаше на наша страна, а на тяхната, защото те, макар и поганци, пак умяха да измрат мъченически, не преклониха глави да се предадат“ [Стоянов, З. 1996, с. 411] В този кратък епизод от първите дни на Априлското въстание Захари Стоянов е представил един колективен образ на турците, които проявяват „юначество“, приемайки неизбежната мъченическа смърт. За Захари Стоянов смъртта обичайно е мъченическа, той почти никъде не нарича смъртта геройска. Сила на духа проявяват и противниците на въстаниците, охраняващите станцията заптии, и Летописецът изрично, с уважение отбелязва това.

Фактологически много точно и психологически проникновено е описан един интересен, колоритен социален типаж у турците, с когото Захари Стоянов се среща в затвора в Ловеч, където е изпратен след следствието в Троян и където е принуден да съжителства със затворници турци от различни социални слоеве. Това е образът на бабаита, който той обрисова живо, с ренесансова свежест. Ефрем Каранфилов в своята талантива книга „Най-българското време...“ специално се е спрял на този интересен социален типаж във вече цитирания по-горе негов анализ на описанието му у Захари Стоянов [Каранфилов, Е. 1979, с. 223–229]. Ние няма да се опитваме да даваме определение за това какво представлява бабаитът на онази епоха. Най-точно го е казал Ефрем Каранфилов. „Бабаитлъкът, това е форма на юначество, смелост, безстрашие, широта в отношението към живота и антиеснафщина“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 224]. И по-нататък: „Бабаитите по онова време в епохата на упадъка на турската държава са своеобразни рицари. Но именно поради упадъка, нахлуването на корупцията, леността и различните форми на еснафщина бабаитството се съхранява като че най-добре у различните видове разбойници, които могат да се срещнат из турските затвори. Нерядко между тях се открояват стихийни бунтари, благородни млади мъже, които с нехайна смелост излизат извън рамките на общоприетото, извън рамките на закона“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 224–225].

Бабаитите разбойници, обрисувани от Захари Стоянов, според Ефрем Каранфилов са предходници на някои от Йовковите герои. Както пише този талантив есеист, Летописецът е съзрял „вътрешната сила и душевно благородство, които се таят у най-добрите от тях“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 225].

Да продължим представянето на този типаж, отново следвайки примерите у Ефрем Каранфилов. Заслужава отбелязване отношението на бабаитите към болния, слабия, пребития Каблешков, проявяващи към него и уважение, и състрадание, и искрена мъка при самоубийството му. Ефрем Каранфилов много точно отбелязва колко лаконично изразява Захари Стоянов респекта си към думите на удивление и известна възхита, които Кискин Пехливан изрича по адрес на самоубилия се революционер, впечатлен от моралната твърдост на този слабичък човек, който имал в тесните си гърди само „един кривач душа“.

Захари Стоянов пише простичко, само с едно изречение: „Той разбираше Каблешков!“⁴. Впечатлява как тези хора извън закона възприемат един български революционер, който също, поради своята размирна дейност, е извън закона. Млад, хубав, образован – не само заради това Тодор Каблешков привлича вниманието на своите безграмотни съкилийници, а най-вече защото е загърбил охолния си живот и така се е наредил на тяхна страна, на страната на онеправданите от съществуващата обществена уредба. Бабаитите, иначе простодушно-жестоки и непризнаващи ничий авторитет над себе си, слушат внимателно Каблешков и не кощунстват при вестта за неговата смърт, напротив, те страдат за него, както е в случая с Кискин Пехливан.

Като обаятелни образи са описани от Захари Стоянов и други бабаити – и Хасан Пехливан, и младото турче, задържано за женски истории. Летописецът подчертава как, дори когато живее в мръсотия сред цигани и разбойници, бабаитът не се изоставя и с педантична добросъвестност се грижи за външността си, по сравнението на Ефрем Каранфилов – „като онзи английски благородник, герой на Киплинг, който, въпреки че се е намирал самичък в пустинята, винаги за вечеря се обличал с официално облекло“. А бабаитът е и романтична натура – младото турче-любовчия свирело на булгарина „така обаятелно в нощната тишина, щото целият затвор онемяваше“ [Стоянов, З. 1996, с. 631].

Но най-голяма сполука на Захари Стоянов според Ефрем Каранфилов е образът на Амиш разбойника. „Не ви ли напомня този писан красавец, този затворен орел – пита Ефрем Каранфилов – на Йовковия Шибил, който е тръгнал по средата на улицата със златните си копчета и с усмивка на уста, за да посрещне изстрелите. Колко красив ни изглежда разбойникът Амиш, който умее да накара и веригата да звънти като камбана⁵ в мрачния затвор със своето чувство за достойнство, със своето гордо презрение към всички онези, от които зависи и животът, и съдбата му. Този човек, заключен в калта на мрачната дупка, ни изглежда истински свободен и истински красив. Неговата лъсната верига сияе като слънце“. Разбира се, Ефрем Каранфилов не отминава най-важното от поведението на Амиш, описано от Захари Стоянов – той отива при комитите, нарича ги „аркадашлар“, поръчва им кафе и сяда при тях, като на припомнянето на един стар турчин, че комитите са царски душмани, Амиш отговаря умишлено високо, така че да бъде чул от всички: „*Все едно. Те са от моя еснаф хора. [–] Ако аз бях войвода на тия момчета (т.е. на нас, комитите), то работата щеше да бъде по-другояче. Най-напред щяхме да изколим нашите и каймакамите, които са първи душмани на сиромашта*“ [Стоянов, З. 1996, с. 647]. При това Захари Стоянов добре долавя, че Амиш не се преструва, за да спечели доверието на комитите и да ги шпионира, и че е искрен – той е развил много

⁵ Амиш накарал другите затворници да излъска с пясък веригата, с която бил окован, така че тя направо блеснала. Ефрем Каранфилов специално подчертава какво лично достойнство се съдържа в този салтанатлийски жест.

силно умението си да разпознава подставените лица, описва един такъв епизод, и ако беше подозрял нещо такова у Амиш, щеше да го сподели, а той изрично подчертава колко искрени са думите на този благороден млад бабайт. При това интересно е как младият турски бабайт се оказва в затвора. Неизвестно по какви причини Амиш хвърлил турските си дрехи и се облякъл като комита, поради което бил ранен от башибозушката потеря. Може би още в това негово преобличаване се съдържа нещо от онова, което го е карало да се усеща по-близо до българските комити, за да предпочете да седне до тях, с което немалко удивил своите сънародници. Авторитетът на Амиш бил толкова голям, че успял да стане закрилник на бунтовниците от неговото отделение, застъпвал се за тях и така им правел живота в затвора по-поносим. Преди появата на Амиш перото на Захари Стоянов описва по-прозаични типове на бабайти, докато Амиш е хармонична, почти ренесансова личност, защото неговата външна хубост и гиздавост напълно съответства на душевната му извисеност. Може би затова той успявал да избяга на няколко пъти от преследването на турския закон – защото по неписаните закони на възхитата от юнашката личност, този прочут турски разбойник е бил подпомаган да избяга даже от служителите на закона, от заптиите, които трябвало да го охраняват, но сами го пускали. При това изявилият уважение към комитите турски бабайт бил един от най-прочутите и обичани разбойници от турското население, което е показателно за настроенията у обикновените турци. Не би било пресилено да се каже, че Амиш разбойникът по нравствено величие до известна степен се приближава до българския революционер Тодор Каблешков – защото неговото открито неподчинение на турското правителство като че ли има сходни подбуди като у българския му събрат. В историята на Османската империя не са рядкост образите на обединяващи личности, появата на които изтъква на преден план кълновете на идеята, че е възможен и друг тип социално общекитие и че има нещо, което събужда известно уважение и дори разбиране у Кискин Пехливан спрямо Каблешков, както и чувството на близост с българските комити у Амиш⁶.

Искаме специално да отбележим една характеристика на идейния облик на Ефрем Каранфилов, от чието вдъхновено описание на бабайтите, не по-малко вдъхновено от онова на Захари Стоянов, се възползвахме. Ефрем Каранфилов е комунист, следователно какво по-естествено за човек с такава идейна позиция от това да обяви постъпката на Амиш за осъзнат класов протест на турското беднячество. Но такава твърдение у Ефрем Каранфилов не присъства, той просто е обективен, което ясно личи в точната му оценка за тази постъпка,

⁶ Ефрем Каранфилов пише във връзка с това: „Не само човешкото при Захари Стоянов се откроява над националното, но патосът на борбата сближава героите му. И не на последно място този проникновен характеролог и портретист обича широко скроените характери, макар и не сложни, с вътрешен размах, с мощен порив, със сила и красота, които непрекъснато бликат от тях. А това разкрива поетическата природа на автора“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 229].

а именно: „Тук, естествено, не става дума за някакво промислено класово съзнание, но ние виждаме класовите подкладки в стихийния бунт на този човек. Докато Йовковият герой е само хубав и смел, този, наред с всичко друго, е с известна омраза към „първите душмани на сиромашта“. Нали и мнозина от българските хайдуту също така са мъстели на богатите, а са защищавали, ставали са „крило“, както се изразява поетът-революционер, тъкмо на народа, на бедните“ [Каранфилов, Е. 1979, с. 228–229].

И съвсем накратко да отбележим още нещо. Пребитият от башибозука бунтовник Захари Стоянов би трябвало едва ли не да мрази, да ненавижда всичко турско. Но у него липсва такъв примитивистичен поглед към цял един народ и, измъчен и унижен в турските зандани, дори успява да се възхити от отделни негови красиви, смели, благородни представители. И ако у Амиш се наблюдава стихийна, неосъзната омраза към „душманите на сиромашта“, у Захари Стоянов съвсем съзнателно турският народ, макар и инцидентно, е описан заедно с достойните му представители. В това е духовната извисеност на българските революционери – те за разлика от примитивния типаж на престаравашите се да служат на властта българи – хора на „гечинмека“, за които добрият поданик има за контрапункт лошия бунтовник, пък бил той и сънародник, не оцветяват действителността в опростенческите опозиции на добрия българин и лошия османлия, а виждат и оценяват достойнствата и на загиналите мъченически в защита на държавата си заптии, и на турските разбойници бабаити с тяхната първична смелост и благородство.

Образът на благородния турски управник

Епизодът с троянския мюдюрин (околийски управител), когато той се прощава с троянчени, чиито градец пазел от золумите на околното по-бедно турско население, ненавиждащо жителите на Троян за добрия поминък [Стоянов, З. 1996, с. 572, бел. 1], напомня на един епизод от българския игрален филм „Записки по българските въстания“, шедевър на българската кинематография, сниман в чест на двойния юбилей – 100 години от Априлското въстание и 100 години от Освобождението на България от турско робство. В епизода от филма мюдюринът, но на град Панагюрище, се прощава с тамошните българи, като изразява загриженост за бъдещето на града, но и неодобрение от подготовката на въстание, която не е убягнала от погледа му на опитен, наблюдателен управник. Филмът завършва с погрома над групата, водена от Г. Бенковски при река Костина и с избавлението на Летописеца. А в книгата Захари Стоянов описва сцената с прощаването на благородния мюдюрин с жителите на Троян в частта, която не е филмирана, при описанието на своята затворническа одисея. Може би създателите на филма са искали да увековечат една историческа личност, впечатлила и Захари Стоянов – и като личност, и като социално-психологически типаж, но го правят със свободата, с която кинемато-

графичният сценарий разполага спрямо своята литературна първооснова. Но и в книгата на Захари Стоянов, и във филма са подчертани благородството и човешината на този турски сановник, комуто това, че е друговедец, османлия, не пречи да бъде благоразположен към българите.

Образът на турчина и респ. на Турция в следосвобожденската епоха

Публицистиката на Захари Стоянов би могла да бъде използвана донякъде за очертаване как българското общество след Освобождението вижда турците и Турция и доколко и как се променя визията му за тях. Това е обширна тема, върху която тук съвсем бегло ще набележим само отделни проблеми.

В публицистиката си Захари Стоянов представя социалния климат в Османската империя едва ли не в патерналистичен дух. Той например категоризира корупцията в турско време по следния начин: „... *техният рушвет пак беше нещо демократическо, с мярка и карар: едно гърне масло, няколко кокошки, стотина гроша бешик и свършено*”⁷.

Държавата на турците е „*ятаганска държава*“ [Стоянов, З. 1943, с. 106], но едновременно с това е държава, която сякаш има известно морално превъзходство над хищническата колонизаторска „*просветената и християнска Европа*“⁸. Конкретният повод за тази съпоставка у Захари Стоянов е това, че чрез Берлинския договор, освен че разделят българите, европейските политици предават Босна и Херцеговина на Австро-Унгарската империя. „*Не е ли това просто инат, хищничество, подигравка с правата на народите? Не показва ли това, че просветената и християнска Европа се ръководи още от завоевателния варваризъм на различните Атиловци и Чингиз-хановци?*“⁹ Едва ли Захари Стоянов може да бъде винен за една като че ли неоснователна идеализация на феодалната Османска империя и за неразбиране на историческия процес, когато пише: „*Право да си кажем, но Атила и Баязид са били много по-благодарни, защото с храброст превзеха тия области, а не с безчестни средства, както това направи Европа*”¹⁰. В случая казаното от него има съвсем друг смисъл и е по-скоро израз на добра ориентация в същността на разгръщащите се в следосвобожденското общество процеси на ускорена имуществена и социална диференциация при навлизането в него на капиталистическите отно-

⁷ Трябва ли да съществува Румелия? – Борба, г. I, 1885, текстът с дата 8 юлий 1885 г. Цит. по: Стоянов, З. 1943, с. 220.

⁸ Вж. кратък анализ на тази съпоставка „феодална Турция – колонизаторска Европа“ в нашата книга: Михалева, Т., Йорданов, С. 2011, с. 30–31.

⁹ Трябва ли да съществува Румелия? – Борба, г. I, 1885, текстът с дата 20 август 1885 г. Цит. по: Стоянов, З. 1943, с. 235.

¹⁰ Трябва ли да съществува Румелия? – Борба, г. I, 1885, текстът с дата 20 август 1885 г. Цит. по: Стоянов, З. 1943, с. 235.

шения. В тези условия социалният климат в изостаналата, „замръзнала“ в развитието си феодална Турция действително е могъл да мине и за патриархална идилия, а ятаганската „героика“ на средновековните азиатски завоеватели да изглежда по-достойна от колонизаторското варварство на съвременна „цивилизаторска“ Европа, вървяща против изстраданото право на самоопределение на народи като българския. Тези редове в публицистиката на Захари Стоянов според нас не са идеализация на Османската империя, а обективна преценка как *„настоящите времена са по-тежки, по-голямо зло очаква нашият народ, отколкото едно време при владичеството на ятаганската държава“* [Стоянов, З. 1943, с. 106].

Впрочем, такава преценка се съдържа в още един текст на Захари Стоянов, който тук ще приведем изцяло, без допълнителен коментар, защото той ясно говори как трезво претегля положителните и отрицателните страни на Османската империя:

„Турското правителство, при всичката си деморализация, завинаги е държало страната на народа против тиранията на различни забити, аени, чорбаджици, па даже и подвластни князове. Много паши и каймаками са били изгонвани и сваляни от своите постове следствие на най-малкото оплакване от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кадии са били няколко бевровски мюзюхири, които са си играели с тях, както искат. Сопот, Калофер и Панагюрище мюдюрите не са смеели да доведат и своя любим харем от страх да не разсърдят населението. Когато някой от подвластните, сръбският например или румънският княз, са поисквали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция взема страната на слабите. И така, турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скипърът и короната са били покрити с кръстове и с изречения от същото това евангелие! Право казва покойният Макушев, че Турция е развратена от християнските владетели”¹¹.

Писаното от Захари Стоянов не е апология на Османска Турция, а обективна оценка. Тези обективни факти за ролята на централната власт като справедлив социален арбитър – към каквато роля се стремят и някои достойни османски сановници по места – не оневиняват правителство и башибозук за жестоките репресии при потушаването на Априлското въстание и не представляват отказ от категоризацията на социалния климат на Османската империя като тираничен, както той е представен от Захари Стоянов на много места в творчеството му. Просто Летописецът е точен в преценката си и за едното, и за

¹¹ Стоянов, З. 1996, с. 220, бел. 1. Известна идеализация на турското управление има например у Иван Вазов. Вж. Шивачев, Р. 1999, pass. Според нас анализираният пример у Захари Стоянов нямат такъв характер.

другото, и бихме посочили, малко са авторите – автори на спомени от тогавашната епоха или модерни историци, които са били в състояние да дадат такава балансирана оценка в това отношение.

Достойна е позицията на революционера и книжовника Захари Стоянов спрямо турското население, останало в рамките на българската държава след 1878 г. Показателно е в това отношение изразеното от него възмущение как честването на Ботевия празник през 1885 г. било представяно от казионния печат в Пловдив като желание за разправа с турското население¹². Участникът в Априлското въстание, страдал в турските зандани, не е против мирните турци, по време на въстанието той се е борил не против турския народ, а против тиранията в Османската империя, против мирните турци са всъщност онези „*калпави патриоти, които искат да им купуват имуществата*“, явно по спекулативен начин¹³.

Още една характеристика на бележития български революционер заслужава отбелязване. Той протестира срещу разрушаването на къщи в турската махала на Велико Търново „*просто от отмъщение и национална омраза – отличителна черта на необразованите народи*“¹⁴. В тази статия Захари Стоянов дава и примери за ограбване на бедните турци и неговият публицистичен апел в тяхна защита много прилича на съдебната защита на опитите за заграбване на поземлени имоти на турците, която осъществява Петко Киряков, „Капитан Петко войвода“ – също като Захари Стоянов участвал в борбата срещу властта на Османската империя. Чиновници и последователи на „строغو-практическо направление“, както ги категоризира на не едно място в публицистиката си Захари Стоянов, сякаш заради престъпленията си назначавани от властите на по-високи служби¹⁵, ограбват турското население, а страдалите от жестокостите на османската власт по време на борбите за национално освобождение ги защитават. Ето нещо, върху което заслужава да се помисли. Кой са достойните представители на българския народ – хора като Захари Стоянов и Петко Киряков, или ограбващите турските имоти? От изложеното дотук е ясно, че въпросът има огледален вариант: А кои са достойните представители на турския народ – развирепелите се башибозуци при потушаването на Априлското въстание, или бабаитът Амиш, за когото комитите са „от неговия еснаф хора“?

¹² Вж. повече за това, с препратки: **Михалева, Т., Йорданов, С.** 2018, с. 74.

¹³ Захари Стоянов. Отворено писмо. До г. глав. управител Кръстевича, до неговия частен съвет и до всичките съучастници в насилията на 18, 19, 20–26 май – в-к Борба, г. I, бр. 1 от 28.V.1885 г. Цит. по: **Стоянов, З.** 1943, с. 194–195.

¹⁴ **Стоянов, З.** Ако и да пожелае човек... – в-к Независимост, № 33, 14 януари 1881 г. Цит. по: **Стоянов, З.** 2012, с. 9.

¹⁵ **Стоянов, З.** Ако и да пожелае човек... – в-к Независимост, № 33, 14 януари 1881 г. Цит. по: **Стоянов, З.** 2012, с. 10.

Образът на турчина в съчиненията на Захари Стоянов от следосвобожденската епоха:

Така поставена, това също е изключително обемна тематика. Вече стана дума, че българската литература по принцип е зачела турския народ чрез присъствието на огромна галерия от образи на турци, изграждащи пъстра палитра – от образа на злия, демоничен насилник до образа на извисения, красив и благороден турчин. Изследванията върху тази тематика имат своето място в българската литературна наука и в тях обект на анализ са творби на Иван Вазов, Йордан Йовков, Христо Бръзичов, Димитър Галев и редица други, и разбира се, Захари Стоянов. Но не само въз основа на „Записките...“, а и въз основа на неговата дейност като публицист и дори литературен критик след Освобождението. Тук ще се спрем на един пример за тази негова дейност, в който се появява и образът на турчина.

През 1889 г. Захари Стоянов публикува рецензия (без подпис, но изказът е негов) за театралната постановка на Вазовата драма „Руска“¹⁶. В нея Иван Вазов е критикуван за редица неточности в изобразяването на епохата преди Освобождението, включително за неточното представяне на образа на турците. Няма да се спираме на изявената от Захари Стоянов позиция, че упованието единствено на авторитета, без сериозна работа върху подготовката на съответното произведение може да има за резултат слаби творби и при утвърдени, значими автори. И Захари Стоянов до голяма степен е бил прав в този случай. Самият Вазов признава, че драмата „Руска“ не е била плод на дълга творческа работа и че е била плод на недостатъчна информационна обезпеченост на фактографската база за сюжета и персонажите [вж. **Вазов, За „Руска“...**, pass.].

Захари Стоянов е автор и на други рецензии за драматургични произведения, а някои от тези негови текстове са останали практически недовършени и са публикувани от изследователите на творчеството му. Той е подготвил и една рецензия за комедията „Михалаки чорбаджи“¹⁷. В нея той изявява и разбирането си за това как трябва да бъде изобразяван животът, в случая в периода на руската окупация. „*За това, защото аз излагам такива сцени из нашия народен живот – пише Захари Стоянов, – които са възможни, естествени и истински станали през времето на руската окупация. Това е моята поезия*“ [Стоянов, З. 1943 б, с. 110; Стоянов, З. 1966 в, с. 579; Стоянов, З. 2012 в, с. 724]. От друга страна, неговите лични записки, озаглавени при публи-

¹⁶ Вж. в-к Южна България, II, 148, 8.XII.1884 г. Без подпис [Стоянов, З. 1966 а, с. 573–576; Стоянов, З. 2012 а, с. 774–780]. Вж. също и дописката: [За постановката на Вазовата „Руска“]. Рецензия под рубрика „Театър“. Без подпис. – в-к Свобода, III, 233, 8.I.1889 г. [Вж. публикация на текста в: **Боршуков, Г.** 1966, с. 596].

¹⁷ Рецензия за „Михалаки чорбаджи“. – Борба, г. I, бр. 9 от 23 юлий 1885 [Стоянов, З. 1943 б, с. 108–113; Стоянов, З. 1966 в, с. 577–581; Стоянов, З. 2012 в, с. 721–727].

кацията им „Обскуранти и мистици [в литературата]“, също съдържат основанията на подхода му при художественото изобразяване на действителността – неслучайно той вписва мисълта, вероятно перифраза, а именно: „Гдето има живот, там има и поезия, но животът е само там, гдето има и идея“ [Стоянов, З. 1943 а, с. 126]. Ето защо Захари Стоянов критикува редица несъобразности и несъответствия с живия живот у Вазов. Един пример само в това отношение: „... най-после през това време – отбелязва Захари Стоянов, – в тая славна епоха на България, когато и полските евреи обичаха да се наричат българи, – намерил се един серсем, Михалаки чорбаджи, героят на г. Вазовата комедия, който се сърди на слугата си, че го нарича господин, а не чорбаджи (стр. 4)“¹⁸. Захари Стоянов е безкомпромисен и остър в тази своя критика: „По всяка вероятност г. Вазов, като признат вече за непогрешим талант, взел перото в ръката си и безсъзнателно надраскал една приказчица, една шега...“ [Стоянов, З. 1943 б, с. 112–113; Стоянов, З. 1966 в, с. 581; Стоянов, З. 2012 в, с. 727]. Но все пак критиката си той осъществява от позициите на човек, признаващ големите възможности на Вазов като драматург, който стои над принизените критерии на оеснафената част от театралната публика на годините след Освобождението, поради което Захари Стоянов заявява: „На тия последните [оеснафената, с примитивен естетически вкус публика] ние прощаваме, че естетическото им чувство е плесеняло, но никога няма да простим на г. Вазова, който разбира много добре що ще рече драматическо художество“ [Стоянов, З. 1943 б, с. 113; Стоянов, З. 1966 в, с. 581; Стоянов, З. 2012 в, с. 727].

Във връзка с тази рецензия на Захари Стоянов възниква въпросът за разминаването ѝ по отношение на стила и изявената позиция с една друга рецензия на Захари Стоянов за драматургично произведение – рецензията за „Неотдавна...“ на Иван Вазов¹⁹. Тук бихме обърнали внимание, че рецензията най-вероятно не принадлежи на неговото перо. Ще се отклоним от основната си тема в настоящото изложение, но нека накратко да споделим основанията си за такова твърдение. Стефан Чирпанлиев и Тодор Ташев смятат, че Захари Стоянов е писал в сливения вестник „Съветник“, позовавайки се на буквата С, защото има материали, подписани само със С., чието съдържание показва, че техен автор е именно Захари Стоянов (например рецензията на „От какво се раждат бунтовете?“). Но в някои пунктове съдържанието на рецензията за „Неотдавна – лични и исторически възпоминания...“ от Иван Вазов разколебава евентуалното авторство на Захари Стоянов при съпоставка с писаното от него

¹⁸ Стоянов, З. 1943 б, с. 111; Стоянов, З. 1966 в, с. 579; Стоянов, З. 2012 в, с. 724. Вж. анализа на рецензията на „Михалаки чорбаджи“ в Глава 5 („Захари Стоянов като литературен критик и библиотековед“) на нашата книга „Медвенският Гръм-вержец“ в следосвобожденската публицистика...“ [Михалева, Т., Йорданов, С. 2011, с. 150–151].

¹⁹ Вж. в-к Съветник (Сливен), I, 33, 29.VII.1882 г., под рубрика „Книжевност“, датирана от Русе, 20 юли 1882 г., подписана с инициал С [Стоянов, З. 1966 б, с. 547–551; Стоянов, З. 2012 б, с. 711–717].

в „Записките“. Впрочем, Тодор Ташев също отбелязва различието в критиката на Захари Стоянов спрямо различни Вазови творби [Ташев, Т. 2000, с. 424]²⁰. Както видяхме, по принцип З. Стоянов отстоява позицията в едно драматургично произведение да не присъстват сериозни разминавания с отразяваната в него историческа действителност – тя да бъде не пунктуално и фактографски, но все пак вярно отразена. Той пише в това отношение: „Но ние не търсим исторически точности от един драматург“ [Стоянов, З. 1966 а, с. 576; Стоянов, З. 2012 в, с. 779]. Авторът на рецензията за „Неотдавна...“ обаче изисква едва ли не пълна историческа точност, което не отговаря на рационалното отношение на Захари Стоянов към този въпрос и според нас е още един довод за това, че рецензията не е негова. Освен това рецензията за „Руска“ е писана, когато Захари Стоянов е в Пловдив, след септември 1882 г., а двете рецензии, за „Неотдавна...“ и за „Митрофан и Дормидолски“, са публикувани във в-к „Съветник“, издаван в Сливен, т.е. там, където Захари Стоянов не е бил и няма категорични данни да е публикувал.

Ето накратко нашите предварителни доводи, че рецензията за „Неотдавна...“, означена с едно може би подвеждащо С., не е на Захари Стоянов. В първата рецензия, която и по същество не е рецензия, а опит за zlepоставяне на Иван Вазов, ги няма турцизмите и хубавите диалектни думи, свойствени за изказа на Захари Стоянов, липсват и неговите сравнения и метафори, с които са богати рецензиите на „Руска“ и „Михалаки чорбаджи“ – при съпоставка между трите материала това се вижда ясно. Езикът на „Неотдавна...“ е всъщност беден. Втори, много силен довод против евентуално авторство на Захари Стоянов е отношението към Иван Вазов. Евентуалният автор на „Неотдавна...“ буквално се гаври с личността на народния поет; нещо, което не присъства като отношение към него в останалите два материала. За непредубедения читател и изследовател на Захари Стоянов е ясно, че след като в рецензията за драмата „Руска“ той е написал такива добри думи за личността на Иван Вазов

²⁰ Представянето на рецензията за „Неотдавна – лични и исторически възпоминания...“ като принадлежаща на Захари Стоянов е доста здраво вкоренена идея за авторството ѝ. Ето как представя взаимоотношенията между критик и критикуван например Георги Боршуков: „Критиката, която З. Стоянов прави на първия белетристичен опит на Ив. Вазов „Неотдавна“, е в много отношения вярна и справедлива, но в нея също така ясно се вижда и отрицателното му отношение към редактора на близкия до румелийските консерватори „Народний глас“, което пречи критиката да бъде напълно обективна. Това е първата критична бележка на З. Стоянов срещу Вазов. Ще последват и други, много по-остри. За второто издание на „Неотдавна“ (1892) Вазов е направил някои езикови поправки и изменения в текста, като е взел пред вид и внушения на вече покойния З. Стоянов.“ [Боршуков, Г. 1966, с. 728–729]. Срещали сме се обаче в българската периодика с материали с по-скоро сензационен облик за това как Захари Стоянов завиждал на Иван Вазов и затова го нападал, което представлява опит за примитивизиране на отношенията между двамата, опит, чиято несъстоятелност тук няма да ни занимава.

и го е разграничил от останалите като водещ, значим писател [Стоянов, З. 1966 а, с. 573; Стоянов, З. 2012 в, с. 774–775], то не може същото перо да напише рецензията за „Неотдавна...“, в която Иван Вазов е обиждан непрекъснато. Трети довод: Възможно ли е Захари Стоянов, надсмиваш се над собствения си страх, което говори за широко скроен характер, да изпитва такава патологична нужда да се подиграва на чуждия страх, на страха на Иван Вазов, защото уж бягал по време на въстанието? На Захари Стоянов е чужд подобен примитивизъм. Четвърти аргумент: Някои от пунктовете, по които авторът на рецензията на „Неотдавна...“ вменява на Вазов непознаване на Априлското въстание, имат друго отразяване в „Записките“.

Най-вероятен автор на тази рецензия е Иван Славейков, синът на П. Р. Славейков, имайки предвид това, че един от основните акценти в рецензията е осмиването на уж проявената от Иван Вазов страхливост по време на Априлското въстание. Иван Славейков вече е осмивал уж проявената от Вазов страхливост – във в-к „Кукуругу“ (в който тогава пише и Захари Стоянов), в статията „Обзор на българските гении“, подписана с псевдонима Барон фон Брѝмбал, някога погрешно приеман за псевдоним на Захари Стоянов [вж. за това: Ташев, Т. 2000, с. 423–424]. Рецензията на „Неотдавна...“ според нас не принадлежи на перото на Захари Стоянов, тя и по език, и по начин на изложение не прилича да е негова. Негативната реакция на Иван Вазов по адрес на Захари Стоянов е разбираема – той се е заблудил, отдавайки част от чуждите рецензии на Захари Стоянов, но въпреки това също не го е намразил, както не го е намразил и Захари Стоянов.

Но да се върнем към основната тема – образът на турчина, респ. турците. Една от критиките, които Захари Стоянов като литературен критик и рецензент отправя към Иван Вазов е, че в изобразяването на турци – и в комедията „Михалаки чорбаджи“, и в драмата „Руска“ – той е допуснал някои неточности и анахронизми; неточности и анахронизми, които обаче би могло да се поправят. Ето какво съветва той Иван Вазов в рецензията за „Руска“: *„Да изменявате събитията и фактовете, това да ви е просто, защото те са случайности общи за всекиго. Но да туряте ръка на характерите, да правите от тях кукли, това е престъпление. Те са собственост, та трябва да бъдат святи за всекиго, много повече, отколкото неприкосновеността на английския дом. Оставете ги в тяхната голота. Нищо не може да бъде по-целомъдрено и по-прилично, отколкото самата проста природа“*²¹. Това заявление на Захари Стоянов отправя именно към „Записките“, над които той успоредно работи, защото,

²¹ Стоянов, З. 1966 а, с. 576; Стоянов, З. 2012 а, с. 778. Подч. наше, Т.М., Ст.Й. Завършващото изречение всъщност е мисъл на немския просветител Г. Ф. Лесинг, вписана собственоръчно от З. Стоянов в тетрадката с чужди мисли и афоризми, озаглавена „Обскуранти и мистици в литературата“ [Стоянов, З. 1943 а, с. 132]. Тук тази мисъл е втъкана органично в изложението на рецензията, което показва, че и самият Захари Стоянов – в случая съветвайки Иван Вазов – непрекъснато се е учил на художествено майсторство.

както признава, ограниченото място за рецензия не му позволява „да дадем тук кратък портрет на един турски кърсердарин във време на комитаджийските 1875–1876 год., да нарисуваме така също тая епоха, която за много читатели е тъмна“ [Стоянов, З. 1966 а, с. 575; Стоянов, З. 2012 а, с. 777]. Отминалата епоха е тъмна не само за Иван Вазов, тя все повече е непозната и на широк кръг читатели – затова е още по-важно да бъде описана точно, и точният образ на турчина е част от това правдиво описание. Затова Захари Стоянов недоумява при срещата си в комедията „Михалаки чорбаджи“ с нереалистични описания на турчина от времето преди 1878 г. „Аз бих дал богата награда на оня историк – пише той, – който може да изследва, че в някое село (не говорим за свадба и в къщи) има пример да са играли турци на българско хоро, не в окупацията, а в еничерските делибашийски времена“ [Стоянов, З. 1943 б, с. 112; Стоянов, З. 1966 в, с. 581; Стоянов, З. 2012 в, с. 726]. Казано иначе, той възразява срещу неточностите в представянето на турския бит и обичаи. Според Захари Стоянов в драматургията на Иван Вазов прозира това, че му липсват задълбочени, автентични познания за живота, което се отразява и при изобразяването на драматургичните персонажи. Онова, което неговата критика спрямо такива неточности изявява, е основателната и прецизна позиция, че, първо, динамиката на сюжетната постройка не печели от изкуственото привнасяне на мелодраматизъм в героите и описваната среда, и че, второ, драматургичният разказ не е история, но това не отменя изискването при представянето на исторически сюжети да се спазват обективността и точността, включително в случая – при представянето на образа на турчина от преосвобожденската епоха.

* * *

За българската общественост въпросът за отношенията с Турция и турците е бил и остава злободневен, включително с оглед и на опасенията на съвременността заради реваншистско-националистическите настроения в някои реакционни среди в Турция и заради реалните или мними опасности на неоосманизма. Според нас хуманистично настроената българска интелигенция отдавна пряко или опосредствано ратува за дефинитивен край на всякакви форми на противопоставяне, още повече на въоръжено противопоставяне. По този повод ще цитираме безадресно, т.е. без надлежната историографска препратка, призива на един еврейски хуманист, отправен към негов сънародник, настървено дирещ наказание за нацистките престъпници от Втората световна война, а именно призив да бъде прекъсната веригата от отмъщение след отмъщение и да се отстъпи място на едно всеопрощение. Ето как е представен българският и по-общо балканският вариант на този проблем у българския литературовед Румен Шивачев във въведението към публикацията на статия на д-р Кр. Кръстев за образа на турците в българската литература:

„[...] С психологическа вещина д-р Кръстев поставя българската толерантност към чуждата националност, от една страна, и турската признателност, от друга, като добродетели, стоящи в основата на трайните добронамерени отношения между двете народности, които нито робството, нито войните могат да разрушат. С тази статия редакторът на сп. „Мисъл“ става един от първите ни интелектуалци, които ясно разграничават антагонизма на политическите тенденции и националистическите домогвания от свободното „мирно съжителство“ на хора от различни етнически и религиозни общности. Проблем, който съпътствуваше целия ХХ век ту с чудовищно насилие (като избиването на милиони арменци и евреи и изселването на цели народности), ту с методично подтискане и лишаване от човешки права по тези признаци“ [Шивачев, Р. 1999, pass.].

Струва ни се, че писаното от Захари Стоянов е добър пример как само няколко години след 1878 г. един български революционер, жестоко пострадал от насилие с имперски верско-националистически подбуди, загърбва страданията и дава израз не само на уважение, но и издига глас в защита на турския народ, като надмогва стандартизирания образ на турчина. У Захари Стоянов не присъства единствено образът на турчина и Турция – вършители на жестоки репресии, той е изобразил и положителни, дори и обаятелни образи на турци. Захари Стоянов е описал такива положителни образи на турци не от абстрактна обич към турския народ, а от обич към човешкото – онова човешко, което извисява и по този начин сближава представителите на различните народи. Той обича своя народ, българския народ, но не спестява описанието на слабостите и дори понякога изобличаването на позора му, и не защото не е патриот, а точно защото го обича. Българският народ при потушаването на Априлското въстание от 1876 г. е подложен на ужасни репресии от империя, която в неговите очи е турска, описалият някои от тези репресии Захари Стоянов сам търпи жесток побой и тежък живот в турските зандани в Троян и Ловеч, но това не затваря очите му за положителните черти и на турския народ. В това е моралната извисеност на българския революционер – той излиза от кланетата и насилията на 1876 г., без да се превърне в ксенофоб, без да възненавиди турския народ, една част от който е вършителят на репресиите, без страданията по време на тези събития да му попречат да опише и турци с положителни качества. Именно тази морална извисеност на българския революционер е онова, което, бихме казали, извисява и целия български народ, като изкупува греха и позора на някои негови недостойни представители. Тя несъмнено е образец на изключително висока проба човеколюбие – човеколюбие, което би следвало да хвърля мост между двата комшийски народа и да послужи като мощно средство за излекуване на тежките травми от миналото. Примерът на човеколюбието и националната толерантност на Захари Стоянов е поучителен и дано от него, противно на мисълта на Гьоте, подчертаваща пренебрегването на поуките от

историята, да се вземе поука, или, ако перифразираме мисълта на един друг европейски хуманист, дано тук, на Балканите, да не се налага за пореден път да вземаме от историята тъкмо пепелта.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Публикации

Андреев, В. 1983 – Веселин Андреев. Голямата българска книга. – В: Захари Стоянов. Съчинения в три тома. Том първи. Записки по българските въстания. Разказ на очевидци, 1870 – 1876. София: Български писател, 1983, 5–26. [Veselin Andreev. Golyamata balgarska kniga. – V: Zahari Stoyanov. Sachinenia v tri toma. Tom parvi. Zapiski po balgarskite vastania. Razkaz na ochevidtzi, 1870–1876. Sofia: Balgarski pisatel, 1983, 5–26.]

Боршуков, Г. 1966 – Георги Боршуков. Бележки за текста. Рецензии. – В: Стоянов, З. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 727–735. [Georgi Borshukov. Belezhki za teksta. Retsenzii. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegia: A. Burmov, V. Yosifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 727–735.]

Далчев, А. 2014 – Атанас Далчев. И сърцето най-сетне умира. Стихотворения. Фрагменти. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2014. [Atanas Dalchev. I sartseto nay-setne umira. Stihotvorenia. Fragmenti. Sofia: Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“, 2014.]

Каранфилов, Е. 1979 – Ефрем Каранфилов. Най-българското време. Книга за „Записките“ на Захари Стоянов. Второ издание. София: Издателство „Български писател“, 1979. [Efrem Karanfilov. Nay-balgarskoto vreme. Kniga za “Zapiskite” na Zahari Stoyanov. Vtoro izdanie. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski pisatel“, 1979.]

Михалева, Т., Йорданов, С. 2011 – Тодорка Михалева, Стефан Йорданов. „Медвенският Гръмвержец“ в следосвобожденската публицистика. Аспекти на публицистичната и културно-просветната дейност на З. Стоянов (1850–1889). В. Търново: Издателство „Ивис“, 2011. [Todorka Mihaleva, Stefan Yordanov. „Medvenskiyat Gramoverzhets“ v sledosvobozhdenskata publitsistika. Aspekti na publitsistichnata i kulturno-prosvetnata deynost na Z. Stoyanov (1850–1889). V. Tarnovo: Izdatelstvo “Ivis”, 2011.]

Михалева, Т., Йорданов, С. 2018 – Тодорка Михалева, Стефан Йорданов. Хайнрих Хайне и Захари Стоянов. Към въпроса за западноевропейските влияния върху формирането на Захари Стоянов като историк и хуманист. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Година I (XXXIII), 2017. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 661–675. [Todorka Mihaleva, Stefan Yordanov. Haynrh Hayne i Zahari Stoyanov. Kam vaprosa za zapadnoevropeyskite vliyania varhu formiraneto na Zahari Stoyanov kato istorik i humanist. – V: Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikotarnovskia universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy”. Godina I (XXXIII), 2017. Izsledvania v chest na 60-godishninata na profesor doktor na istoricheskite nauki Ivan Tyutyundzhiev. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2018, 661–675.]

Мутафова, К. 2018 – Красимира Мутафова. Вера Мутафчиева – явление в българската наука. – Епохи, Том XXVI (2018), книжка 1, 123–142. [Krasimira Mutafova. Vera Mutafchieva – yavlenie v balgarskata nauka. – Epohi, tom XXVI (2018), knizhka 1, 123–142.]

Стоянов, З. 1943 – Захари Стоянов. Неиздадени съчинения. Ред., увод и бел. от Аспарух А. Емануилов. [София]: Нов свят, 1943. [Zahari Stoyanov. Neizdadeni sachinenia. Red., uvod i bel. ot Asparuh A. Emanuilov. [Sofia]& Nov svyat, 1943.]

Стоянов, З. 1943 а – Захари Стоянов. Обскуранти и мистици (в литературата). – В: Захари Стоянов. Неиздадени съчинения. Ред., увод и бел. от Аспарух А. Емануилов. [София]: Нов свят, 1943, 124–135. [Zahari Stoyanov. Obskuranti i mistitsi (v literaturata). – V: Zahari Stoyanov. Neizdadeni sachinenia. Red., uvod i bel. ot Asparuh A. Emanuilov. [Sofia]: Nov svyat, 1943, 124–135.]

Стоянов, З. 1943 б – Захари Стоянов. МИХАЛАКИ ЧОРБАДЖИ, комедия в две действия от Ив. Вазов, взета от времето на руската окупация в България, през 1878 г. (По случай на двете ѝ представления в гр. Пловдив). – В: Захари Стоянов. Неиздадени съчинения. Ред., увод и бел. от Аспарух А. Емануилов. [София]: Нов свят, 1943, 108–113. [Zahari Stoyanov. MIHALAKI CHORBADZHI, komedia v dve deystvia ot Iv. Vazov, vzeta ot vremeto na ruskata okupatsia v Balgaria, prez 1878 g. (Po sluchay na dвете i predstavlenia v gr. Plovdiv). – V: Zahari Stoyanov. Neizdadeni sachinenia. Red., uvod i bel. ot Asparuh A. Emanuilov. [Sofia]: Nov svyat, 1943, 108–113.]

Стоянов, З. 1966 – Захари Стоянов. Съчинения в три тома. Редакцията колегия Александър Бурмов, Веселин Йосифов, Георги Боршуков. Том трети. Публицистика. София: Български писател, 1966. [Zahari Stoyanov. Sachinenia v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegia: Aleksandar Burmov, Veselin Yosifov, Georgi Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966.]

Стоянов, З. 1966 а – Захари Стоянов. [Вазовата драма „Руска“]. – В: Стоянов, З. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакцията колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 573–576. [Zahari Stoyanov. [Vazovata drama “Ruska”]. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegia: Aleksandar Burmov, Veselin Yosifov, Georgi Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 573–576.]

Стоянов, З. 1966 б – Захари Стоянов. [За „Неотдавна“ на Ив. Вазов]. – В: Стоянов, З. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакцията колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 547–551. [Zahari Stoyanov. [Za “Neotdavna” na Iv. Vazov]. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegia: A. Burmov, V. Yosifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 547–551.]

Стоянов, З. 1966 в – Захари Стоянов. За Вазовата комедия „Михалаки чорбаджи“. – В: Стоянов, З. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакцията колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 577–581. [Zahari Stoyanov. Za Vazovata komedia “Mihalaki chorbadzhi”. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegia: A. Burmov, V. Yosifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 577–581.]

Стоянов, З. 1996 – Захари Стоянов. Записки по българските въстания. Юбилейно издание по случай 120-годишнината от Априлското въстание. София: Издателство

Класика, 1996. [Zahari Stoyanov. Zapiski po balgarskite vastaniya. Yubileyno izdanie po sluchay 120-godishninata ot Aprilskoto vastanie. Sofia: Izdatelstvo "Klasika", 1996.]

Стоянов, З. 2012 – Захари Стоянов. Съчинения в седем тома. Том V. Средство да имаш врагове. Публицистика. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2012. [Zahari Stoyanov. Sachinenia v sedem toma. Tom V. Sredstvo da imash vrageve. Publitsistika. Sofia: Izdatelstvo "Zahariy Stoyanov", 2012.]

Стоянов, З. 2012 а – Захари Стоянов. [За Вазовата драма „Руска“]. – В: Стоянов, З. Съчинения в седем тома. Том V. Средство да имаш врагове. Публицистика. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 774–780. [Zahari Stoyanov. [Za Vazovata drama "Ruska"]. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v sedem toma. Tom V. Sredstvo da imash vrageve. Publitsistika. Sofia: Izdatelstvo "Zahariy Stoyanov", 2012, 774–780.]

Стоянов, З. 2012 б – Захари Стоянов. [Неотдавна – лични и исторически възпоминания...]. – В: Стоянов, З. Съчинения в седем тома. Том V. Средство да имаш врагове. Публицистика. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 711–717. [Zahari Stoyanov. [Neotdavna – lichni i istoricheski vazpomivanja...]. – V: Stoyanov, Z. Sachinenia v sedem toma. Tom V. Sredstvo da imash vrageve. Publitsistika. Sofia: Izdatelstvo "Zahariy Stoyanov", 2012, 711–717.]

Стоянов, З. 2012 в – Захари Стоянов. [Рецензия за Вазовата комедия „Михалаки чорбаджи“]. – В: Стоянов, З. Съчинения в седем тома. Том V. Средство да имаш врагове. Публицистика. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2012, 721–727. [Zahari Stoyanov. [Retsenzia za Vazovata komedia "Mihalaki chorbadzhi"]. – V: Stoyanov, Z. Sachineniya v sedem toma. Tom V. Sredstvo da imash vrageve. Publitsistika. Sofia: Izdatelstvo "Zahariy Stoyanov", 2012, 721–727.]

Ташев, Т. 2000 – Тодор Ташев. Вазов и Захарий. – В: Тодор Ташев. Животът на Летописеца. [Част 2. Парго.]. София: „Вулкан-4“, 2000, 418–432. [Todor Tashev. Vazov i Zahariy. – V: Todor Tashev. Zhivotat na Letopisetsa. [Chast 2. Pargo.]. Sofia: "Vulkan-4", 2000, 418–432.]

Интерактивни източници

Вазов, За „Руска“... – Иван Вазов. За „Руска“. Спомени. – В: Znam.bg. Българският портал на знанието. Автобиографични материали. < <https://www.znam.bg/com/action/showBook?bookID=1496&elementID=1051663914§ionID=5> >, достъпен Януари 2019 г. [Ivan Vazov. Za "Ruska". Spomeni. – V: Znam.bg. Balgarskiyat portal na znanieto. Avtobiografichni materiali. < <https://www.znam.bg/com/action/showBook?bookID=1496&elementID=1051663914§ionID=5> >, dostapen Yanuari 2019 g.]

Василева, М. 2010 – Генчо Стоев „Цена на златото“ – между традиция и новаторство (Gencho Stoev "Der Preis des Goldes" – zwischen Tradition und Innovation). Diplomarbeit. Verfasserin Maria Vassileva, angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie (Mag. phil.). Studienkennzahl lt. Studienblatt: A 243 372. Studienrichtung lt. Studienblatt: Slawistik/Bulgarisch. Betreuer: Univ.-Prof. Dr. Heinz Miklas. Wien, 2010. < <https://core.ac.uk/download/pdf/11589957.pdf> >.

Врина-Николов, Образът на „турчина“ в българската проза... – Врина-Николов, Мари. Образът на „турчина“ в българската проза от XIX и XX в.: Тема и вариации по един мит на балканската национална идентичност. – В: Вера Мугафчиева. Официален уебсайт > Отзиви < http://www.veramutafchieva.net/comment_bg.php?news ID=117 >.

[Vrina-Nikolov, Mari. Obrazat na “turchina” v balgarskata proza ot XIX i XX v.: Tema i variatsii po edin mit na balkanskata natsionalna identichnost. – V: Vera Mutafchieva. Ofitsialen uebsayt > Otzivi < http://www.veramutafchieva.net/comment_bg.php?newsID=117 >.]

Градева, Турците в българската книжнина... – Градева, Росица. Турците в българската книжнина, XV–XVIII в. – Либерален преглед < <https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/1356-----vviii-> >, посетено – януари 2019 г. [Gradeva, Rositsa. Turtsite v balgarskata knizhnina, XV–XVIII v. – Liberalen pregled < <https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/1356-----vviii-> >, poseteno – yanuari 2019 g.]

Шивачев, Р. 1999 – Румен Шивачев. Доктор Кръстев като Миролюбов. – Литературна мисъл, 1999, № 2, 84–92. < <https://www.slovo.bg/old/lit-mis/199902/rshivachev.htm> >, poseteno – yanuari 2019 g. [Rumen Shivachev. Doktor Krastev kato Mirolyubov. – Literaturna misal, 1999, N 2, 84–92. < <https://www.slovo.bg/old/lit-mis/199902/rshivachev.htm> >, poseteno – yanuari 2019 g.]